

<https://rppl.ui.ac.ir/?lang=en>

Textual Criticism of Persian Literature

E-ISSN: 2476-3268

Document Type: Research Paper

Vol. 15, Issue 4, No. 60, Winter 2024

Received: 10/04/2023

Accepted: 07/08/2023

Introduction to the *Amadname* and *Safwat al-Masader* Versions with Analysis of the Persian Grammar Teaching Method

Seyed Hamed Naghdi Bigi *

PhD Student, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Bu Ali Sina University, Hamadan
naghdi_hamed22@yahoo.com

Arsalan Bahari

PhD Graduate in Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Bu Ali Sina University, Hamadan
arsalan_bh@yahoo.com

Abstract

Persian grammar has a long history in the Indian subcontinent. The influence of Iranian culture and the Persian language in the Indian subcontinent has led many people to seek education by learning this language, thus, the development of Persian language education. *Amadnames* and *Safwat al-Masader* are among the works written in the subcontinent of India for teaching Persian grammar, specifically in the direction of source derivation in Persian. In this study, first, a brief overview of the influence of culture and the Persian language in India and the tradition of *Amadname* writing is presented, next, the introduction of handwritten and lithographic versions of these works, the explanation of each, and the correction of selected sections containing important aspects of source derivation and classification methods are assessed, and then the methods of these works are compared to reveal their differences and similarities. A comparison is made between the methods of these works and two important historical works in Persian grammar, namely, *Jam'e al-Fawaid* and *Dastur-e Sokhan*, and their similarities and differences are highlighted. In general, this study critically evaluates the scientific reasons, characteristics, and drawbacks of these works.

Introduction

The issue of when and by whom the first written Persian grammar was written is still not definitively answered. The year of writing the comprehensive work *Jam'e al-Fawaid*, is 1185 AH, indicating that years before the writing of *Dastur-e Sokhan* by Mirza Habib Isfahani in Istanbul, this work was written in India. According to some researchers, the book *Jam'e al-Fawaid* predates Mirza Habib's grammar by at least 100 years. However, *Minhaj al-Talib*, written by Muhammad ibn Hakim Zainimi Shendoni in China, predates *Jam'e al-Fawaid* and was written about a hundred years earlier, in 1070 AH. Another notable work written about teaching Persian grammar in the

*Corresponding author

2476-3268© The Author(s).

Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

10.22108/RPLL.2023.137299.2220

subcontinent is *Nahj al-Adab*, written by Najm al-Ghani Khan Rampuri, though it is not one of the introductory books in this field, it is a comprehensive work and its scientific writing method has influenced all authors in this field.

Methods and Materials

In this study, the introduction of *Amadname* and *Safwat al-Masader's* works and a comparison of their methods are discussed and assessed. These works are compared with the sources mentioned above, namely *Minhaj al-Talib*, *Jam'e al-Fawaid*, and *Nahj al-Adab*.

Findings

The tradition of writing Persian grammar books in the subcontinent was widespread, with multiple versions written by different authors at different times. The focus of Persian language educators in the Indian subcontinent on the conjugation of Persian sources was undeniable and significant. This emphasis can be attributed to their traditional approach to grammar and their attention to Arabic morphology and syntax, which are essential in the Persian language. The *Amadname* and *Safwat al-Masader* versions of Persian grammar share similarities in their teaching methods, following a common pattern. The method of source conjugation in *Safwat al-Masader* is more organized and comprehensive. Both versions have drawbacks like lack of comprehensiveness in conjugating all forms (except for *Safwat al-Masader*), focusing only on source conjugation, and neglecting other grammatical concepts, leading to confusion in presenting the material (mostly in *Amadname*) compared to the earliest written Persian grammar books. The *Amadname* and *Safwat al-Masader* versions are significant as they are among the earliest sources that specifically attempt to systematize source conjugation and Persian grammar.

Discussion and Conclusions

Comparing the *Amadname* and *Safwat al-Masader* versions with three important books on grammar in the Indian subcontinent and China, namely *Minhaj al-Talib*, *Jam'e al-Fawaid*, and *Nahj al-Adab*, yielded the following results:

- It appears that unlike the mentioned three books, the *Amadname* and *Safwat al-Masader* were not written by renowned and specialized scholars. They seem to have been written superficially with the main focus on source conjugation. The lack of comprehensiveness in these versions, their focus on specific grammatical topics, and the textual deficiencies in these works in those specific areas could be the reasons for such an argument
- Considering the timing of the authorship of *Minhaj al-Talib* and *Jam'e al-Fawaid*, and the specific similarities between these books and some of the issues raised in the *Amadname* versions, like the conjugation of certain sources and reference to phonetic changes, it allows us to assume that these two books were sources for the authors of the *Amadname* versions
- All in all, the *Amadname* and *Safwat al-Masader* versions of Persian grammar provide valuable insights into the teaching methods used in the Indian subcontinent. Further research and analysis of these works can contribute to a more comprehensive understanding of the development of Persian grammar in the region.

Keywords: *Amadname*, *Safwat al-Masader*, Persian Calligraphy, Persian Grammar, the Subcontinent of India.

References

- Ahmadi Givi, H., & Anvari, H. (2011). *Dastoree Zabane Farsi I*. Tehran: Fatemi Publication [In Persian].
- Anonymus (n.d). *Amadname*. The electronic version is preserved in the University of Isfahan under retrieval number 3666, Manuscript preserved in Ganj Bakhsh Library (Persian Research Center of Iran and Pakistan) number 3859. Eslam Abad: Ganj Bakhsh Publication [In Persian].

- Derayati, M. (2011). *Fehrestgane Noskhehai khatti Iran*. Tehran: Asnad Publication Organization [In Persian].
- Farshidvard, Kh. (2003). *Gomleh va Tahovole an dar Zabaneh Farsi*. Tehran: Amir Kabir Publication [In Persian].
- Jahan Khatak, S. (1997). *Dastore Navisi Dar Shabhe Ghareh Pakestan*. Tehran: Daneshgahi Publication [In Persian].
- Khoram Shah, A. (1724). *Amadname. Manuscript preserved in the Library of the Islamic Council under retrieval number 4/6125*. Tehran: Islamic Council Library [In Persian].
- Mohammad Mostafa, K. (1897). *Safwat Al Masader*. Agre: Mishen Paris Publication [In Persian].
- Mohammad Mostafa, K. (1853). *Safwat Al Masader*. Heidar Abad Dakan: Neiaz Dakan Publication [In Persian].
- Mohammad Mostafa, K. (1853). *Safwat Al Masader*. Kanpoor: Mostafei Publication [In Persian].
- Mohammad Mostafa, K. (1897). *Safwat Al Masader*. Kanpoor: Razeghi Publication [In Persian].
- Mohammad Mostafa, K. (n.d). *Safwat Al Masader*. Lahore: Paris Lahoor Publication [In Persian].
- Natel Khanlari, P. (1983). *Dastoore Zabane Farsi*. Tehran: Toos Publication [In Persian].
- Nadimi Harandi, M. (2019). *Jame Al Fawaed*. Tehran: Persian Language and Literature Academy [In Persian].
- Navazesh Ali, K. (2019). *Jame al Fawaed (Old Persian Textbook)*. Tehran: Tarasat Eslami Publication [In Persian].
- Navazesh Ali, K. (2019). *Proofreading and analysis of Jame Al Fawaed* Tehran: Jahade Daneshgahi Publication [In Persian].
- Rampoori, N. (2017). *Menhaj al Adab*. Tehran: Sokhan Publication [In Persian].
- Rahnamay Khorammi, Z. (2006). *Gostareye Dastoor Pazhoohi Dar Iran va Shebhe Ghareh (Hend va Pakestan)*. Tehran: Omid Mehr Publication.
- Shoghi, L. (2019). *Safwat Al Masader*. Tehran: Persian Language and Literature Academy [In Persian].
- Sahebe Hendi, H. (n.d). *Amadname*. The electronic version is preserved in the library of Tehran University under retrieval number 2692-F. Manuscript preserved in the library of Dar Al-Kitab al-Mesriya, Ghahereh: Dar Al kootob Library [In Persian].
- Zeynimi Shandoni Chini, M. (2009). *Menhaj Al Talab*, Tehran: Association of Cultural Works and Honors Publication [In Persian].

متن‌شناسی ادب فارسی

سال پانزدهم، شماره چهارم (پیاپی ۶۰)، زمستان ۱۴۰۲، ص: ۱۳۲ - ۱۱۱
تاریخ وصول: ۱۴۰۲/۱/۲۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۵/۱۶

مقاله پژوهشی

معرفی نسخه‌های آمدنامه و صفوة المصادر و تحلیل روش آموزش «دستور زبان فارسی» در آنها

سیدحامد نقدی بیکی* ، دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا همدان، ایران
naghd_i_hamed22@yahoo.com
ارسلان بهاری، دکترای تخصصی گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران
arsalan_bh@yahoo.com

چکیده

دستورنویسی فارسی در شبه‌قاره قدمتی چند صدساله دارد. نفوذ فرهنگ ایرانی و زبان فارسی در آنجا سبب شده است که بسیاری در پی آموزش و یادگیری این زبان بروند و در نتیجه آموزش زبان فارسی نیز شکلی جدی در آنجا بگیرد. آمدنامه‌ها و همچنین رساله صفوة المصادر، از جمله رسالتی بوده‌اند که در شبه‌قاره هند برای آموزش دستور زبان فارسی و به‌صورت خاص برای تصریف مصادر فارسی تألیف شده‌اند. در این تحقیق، ابتدا به سیری از نفوذ فرهنگ و زبان فارسی در هند و سنت آمدنامه‌نویسی در شبه‌قاره اشاره می‌شود؛ سپس به معرفی نسخه‌های خطی و چاپ سنگی این رساله‌ها پرداخته خواهد شد. توضیح هر اثر و تصحیح بخش‌های منتخب رسالت که در بردارنده مسائل مهمی از شیوة تصریف و روش‌های دسته‌بندی مصادر است، گام‌های بعدی این پژوهش است. در ادامه با مقایسه سه رساله آمدنامه و رساله صفوة المصادر با هم، شباهت‌ها و تفاوت‌های این رسالت با یکدیگر بررسی می‌شود. در روش تصریف رسالت تفاوتی با هم دیده نمی‌شود؛ اما جامعیت آمدنامه حیات‌علی هندی و صفوة المصادر نشان می‌دهد که این دو رساله به‌صورت منسجم‌تر و مطابق با روش علمی نگارش یافته‌اند و دو رساله آمدنامه دیگر به‌صورت سطحی و احتمالاً برای سطوح پایین‌تر آموزش دستور زبان فارسی تألیف شده‌اند؛ نیز شباهت کلی روش این آمدنامه‌ها و صیغه‌های تصریف‌شده مشترک در آنها نشان می‌دهد که شاید در یک بازه زمانی مشترک و با منابع مشترکی تألیف شده باشند. مقایسه این رساله‌ها با دستورهای فارسی جامعی که در هند و چین در سال‌های بعدی نوشته شده است، این فرض را ثابت می‌کند که آمدنامه‌ها در تصریف مصادر فارسی اصول علمی را رعایت کرده‌اند و ممکن است منبع دستورهای بعدی در شبه‌قاره بوده باشند.

واژه‌های کلیدی

آمدنامه؛ صفوة المصادر؛ دستورنویسی؛ دستور زبان فارسی؛ شبه‌قاره هند

* مسؤول مکاتبات

2476-3268© The Author(s). Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

doi 10.22108/RPLL.2023.137299.2220

۱- مقدمه

فرهنگ ایرانی و زبان فارسی مدت‌هاست که در شبه‌قاره هند رواج داشته است. نفوذ فرهنگ و زبان ایرانی طی مدتی طولانی شکل گرفته و متأثر از عوامل مختلف تاریخی، اجتماعی، سیاسی و... است. بعد از حدود نیمه قرن پنجم و در زمان سلطان محمود غزنوی، زبان فارسی در پناه اقتدار نظامی وارد سرزمین هند شد. در سال ۸۹۰ ق. مصادف با ۱۴۸۵ م. یکی از پادشاهان خانواده لوی افغان، سلطنت هند را به دست گرفت. او برای اداره امور کشور، کسانی را برگزید که از زبان و ادب فارسی آگاهی داشتند. این امر باعث شد تا مردم به زبان فارسی روی آورند؛ به طوری که هندوان نیز در این رویکرد مشارکت داشتند. این رشد و رونق به حدی بود که زبان فارسی «وطن دوم» خود را در سرزمین هند به دست آورد (رهنمای خرمی، ۱۳۸۵: ۷۴).

به سبب پیشرفت سریعی که در ادبیات فارسی هند رخ داد، هندیان بیش‌ازپیش برای آموختن و آشنایی با رموز زبان رسمی، علمی و ادبی کشور خود کوشیدند؛ نیز تحصیل زبان علمی و ادبیات فارسی موجب موفقیت در زندگی، اعزاز و احترام بیشتری در مجالس رسمی و علمی بود؛ زبان فارسی زبان مادری مردم شبه‌قاره نبود؛ به همین سبب تلاش آنان بر این بوده است تا بهترین روش را برای یادگیری این زبان به کار گیرند. یکی از کارهای اساسی و لازم برای زبان فارسی نیز تدوین قواعد و دستور آن بوده است؛ دانشمندان شبه‌قاره متوجه این واقعیت شدند و نخستین دستور زبان فارسی را نوشتند. در تاریخ ادبیات فارسی نیز بیشترین کتاب‌های دستور فارسی در شبه‌قاره هند و پاکستان نوشته شده است؛ اما در این کتاب‌ها جنبه تدریس بیشتر و جنبه علمی کمتر یافت می‌شد (جهان ختک، ۱۳۷۶: ۱۰-۸).

بیشتر، در تحقیق‌ها و متون مختلف به سیر دستورنویسی در شبه‌قاره پرداخته شده است و قصد نداریم به این مبحث وارد شویم؛ با این حال باید دید «علت اقبال هندی‌ها به دستورنویسی فارسی چه بوده است؟». یکی از کارهای اساسی و لازم برای زبان فارسی نیز تدوین قواعد دستوری آن بوده است؛ دانشمندان شبه‌قاره متوجه این واقعیت شدند و نخستین دستور زبان فارسی را نوشتند. بیشتر کتاب‌های دستور زبان فارسی در هند و پاکستان تألیف شده است و تاکنون بیش از دویست جلد کتاب در این باره به چاپ رسیده است (همان: ۹-۸).^۱

برای بحث درباره اینکه نخستین دستور زبان مدون فارسی را چه کسی و چه زمانی نوشته است، همچنان پاسخ قطعی وجود ندارد. سال تألیف اثر جامع الفوائد (۱۱۸۵ هجری) نشان می‌دهد که سال‌ها پیش از تألیف دستور سخن میرزا حبیب اصفهانی در استانبول، این اثر در هند نوشته شده است. «کتاب جامع الفوائد دست‌کم ۱۰۰ سال بر دستور میرزا حبیب پیشی دارد» (نوازش علی خان، ۱۳۹۸: ۱۵). البته منهای‌الطلب تألیف محمد بن حکیم زینیمی شندونی که در چین تألیف شده است، بر جامع الفوائد نیز پیشی دارد و حدود صد سال پیش از آن و در سال ۱۰۷۰ هجری تألیف شده است. دیگر اثر تأمل برانگیز تألیف شده درباره آموزش دستور زبان فارسی در شبه‌قاره، نهج‌الأدب تألیف نجم‌الغنی خان رامپوری است که البته از متون متقدم در این حوزه نیست و حدود صد سال از تألیف آن می‌گذرد؛ اما جامعیت آن و روش نگارش علمی آن در همه کتاب، نگارندگان را بر آن داشت که در این تحقیق، به این کتاب نیز توجه ویژه‌ای داشته باشند.

در این تحقیق ابتدا به معرفی رسالات آمدنامه و صفوة المصاדר و مقایسه روش آنها با یکدیگر پرداخته می‌شود و سپس این رسالات با روش منابعی که در بالا اشاره شد، یعنی منهای‌الطلب، جامع الفوائد و نهج‌الأدب مقایسه می‌شوند.

۱-۱ پیشینه پژوهش

درباره سیر دستورنویسی در شبه‌قاره تاکنون تحقیقات مهمی انجام شده است؛ اما با توجه به رویکرد این تحقیق که بر مبنای تحلیل و مقایسه روش‌شناسی برخی متون دستورنویسی در شبه‌قاره است، می‌توان گفت تاکنون تحقیقی با این رویکرد انجام نشده است. درباره متون آمدنامه تاکنون به جز توصیف کلی از محتوای آمدنامه‌ها، تحقیقی با رویکرد تحلیل روش‌شناسی آن انجام نشده است (رک. درایتی، ۱۳۹۰، ج ۱: ۲۴۳ و ۲۴۴).

با این حال درباره صفوة المصادر علاوه بر شرح کلی از محتوای آن در برخی متون دستورشناسی (رک. جهان ختک، ۱۳۷۶: ۱۶ و ۱۷) یک تحقیق جامع درباره آن انجام شده است:

- شوقی، لیلا (۱۳۹۸). صفوة المصادر (محمدمصطفی خان). به معرفی نسخه صفوة المصادر پرداخته و صرف صغیر و صرف کبیر را در آن بررسی کرده است. روش کار در این مقاله به این صورت است که جزئیات و شیوه صرف در تک تک مصادر بررسی شده و با دستورهای نو مثل دستور فرشیدورد، معین و زمانیان مقایسه شده است؛ حال آنکه روش ما در این تحقیق ارائه سیر روش‌شناسی کلی دستوری و مقایسه این اثر با دستورهای کهن‌تر فارسی است.

۲- سنت آمدنامه‌نویسی در شبه‌قاره و توجه به مصادر و صرف افعال فارسی

آمدنامه‌ها رسالاتی بوده‌اند که در باب صرف افعال و شیوه صرف هر فعل به ترتیب حروف الفبایی به آموزش‌گیرندگان زبان فارسی کمک کرده است. در حال حاضر دو نسخه از آمدنامه‌ها در کتابخانه‌های ایران موجود است. نخست آمدنامه تألیف عاشق‌الله بن محمد فاضل خرم‌شاه است که به سال ۱۱۳۷ هجری قمری نگارش شده است و در میان مجموعه‌ای در کتابخانه مجلس موجود است (درایتی، ۱۳۹۰، ج ۱: ۲۴۳). آمدنامه دیگر، تألیف حیات‌علی صاحب هندی است که نسخه الکترونیکی آن در کتابخانه دانشگاه تهران نگهداری می‌شود و نسخه اصلی آن در قاهره است (همان: ۲۴۴). نسخه آمدنامه دیگری از مؤلفی ناشناس در کتابخانه گنج‌بخش مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان وجود دارد؛ نسخه الکترونیکی آن در دانشگاه اصفهان موجود است که تاریخ کتابت آن قرن سیزدهم هجری است.

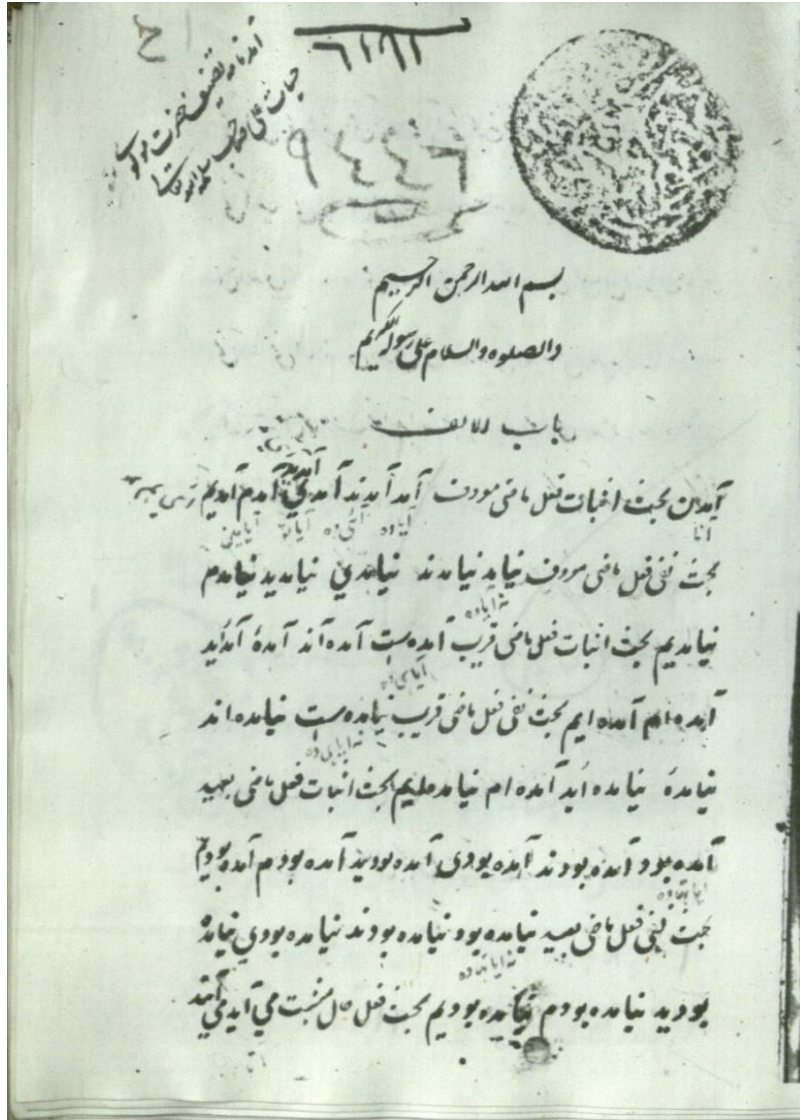
رساله‌های مشابه دیگری با عنوان صفوة المصادر نیز وجود دارد که مانند آمدنامه‌ها به بررسی صرف افعال فارسی می‌پردازد. یکی از این رساله‌ها تألیف محمدمصطفی خان بن حاجی محمد روشن است که پنج نسخه از آن در کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی وجود دارد که در ادامه به معرفی آن خواهیم پرداخت. رسالات دیگری نیز در شبه‌قاره با عنوان صفوة المصادر تألیف شده‌اند که به زبان اردو و در باب صرف افعال فارسی است.

۳- معرفی نسخه‌های آمدنامه و صفوة المصادر

۳-۱ آمدنامه حیات‌علی صاحب هندی

نسخه اصلی این اثر در کتابخانه دارالکتب المصریة (المکتبۃ الوطنیة) در قاهره است. نسخه الکترونیکی آن در دانشگاه تهران به شماره بازیابی ۲۶۹۲- ف موجود است. خط آن نستعلیق، کاتب و تاریخ کتابت آن نامشخص

است. نسخه در ۵۱ برگه نوشته شده است و هر برگه تعداد ۱۳ سطر را شامل می‌شود. در این نسخه پیش از آغاز متن اثر، یک برگه به زبان عربی ضمیمه شده که ذکر نام خداوند و صلوات بر محمد و آل محمد (صلی الله علیه و آله) است. آغاز کتاب: باب الالف. آمدن - بحث اثبات فعل ماضی معروف آمد، آمدند، آمدی...؛ انجام کتاب: ... صیغه فعل حال: می‌یابد. امر: بیاب. اسم فاعل: یابنده، یارستن.

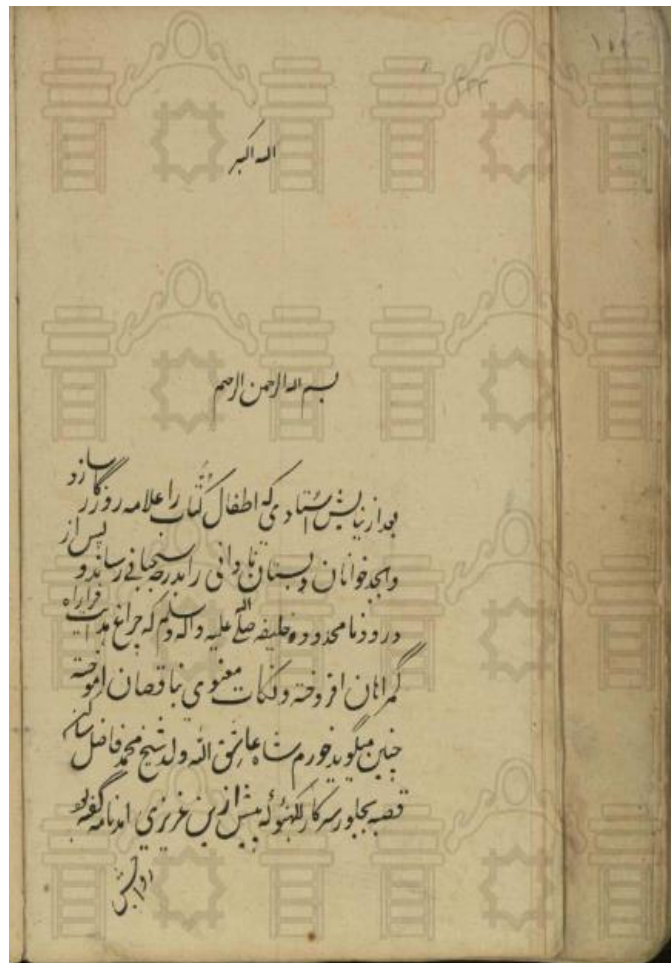

شکل شماره ۱: تصویر صفحه اول آمدنامه تألیف حیات‌علی صاحب هندی

۳-۲ آمدنامه عاشق‌الله بن محمد فاضل خرم شاه

این نسخه در میان یک مجموعه از آثار در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره بازیابی ۶۱۲۵/۴ قرار دارد. در آغاز متن کتاب، به نام مؤلف و سال تألیف اثر اشاره می‌شود. مطابق صفحات آغازین کتاب، این اثر تألیف خورم شاه عاشق‌الله ولد شیخ محمد فاضل و در سنه یک هزار و یک صد و سی و هفت هجری نوشته شده است. مطابق خطوط آغازین کتاب، خرم شاه عاشق‌الله این کتاب را در قصبه بجلور سرکار لکهنو نوشته است. کاتب این نسخه و سال کتابت اثر نامشخص است. این نسخه نیمه‌تمام است و در میانه کتاب و پس از صرف مصدر «رمیدن» به پایان می‌رسد. مطابق سیاق دیگر آمدنامه‌ها، بعید است که مؤلف اثر را در همین نقطه به پایان

رسانده باشد و قاعدتاً تا مصادری که با حرف «ی» آغاز می‌شوند، باید ادامه داشته باشد. همچنین در ترتیب صفحات به‌شیوهٔ رکابه عمل شده است؛ به این صورت که اولین کلمهٔ صفحهٔ بعدی، در پایان صفحهٔ پیشین آمده و این کار بین کاتبان مرسوم بوده است تا کلمه‌ای کم و زیاد نشود و ترتیب صفحات حفظ شود و به هم نخورد؛ در پایین صفحهٔ پایانی، کلمهٔ «بیارامید» آمده است که نشان می‌دهد در صفحات بعدی وجود داشته است؛ بنابراین، به نظر می‌رسد که بخشی از نسخه از بین رفته است. خط نسخه نستعلیق و ۸ برگهٔ نسخه موجود است. هر صفحه، ۱۲ سطر را شامل می‌شود. آغاز کتاب: بعد از نیایش استادی که اطفال کتاب را علامه...؛ انجام کتاب: ... بیارام، بیارامید، بیارامی.

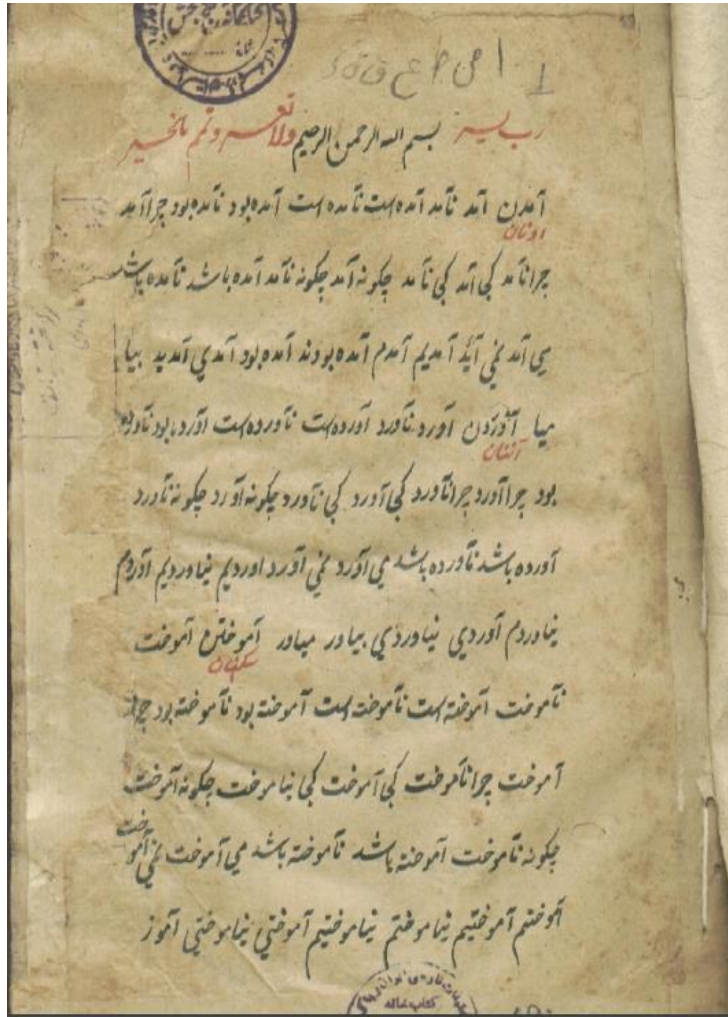

شکل شماره ۲: تصویر صفحهٔ اول آمدنامهٔ خرم شاه عاشق الله

۳-۳ آمدنامه مؤلف ناشناس کتابخانهٔ گنج‌بخش

این اثر از نسخ خطی کتابخانهٔ گنج‌بخش (مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان) به شمارهٔ ۳۸۵۹ است که نسخهٔ الکترونیکی آن به شمارهٔ بازیابی ۳۶۶۶ در دانشگاه اصفهان موجود است. نام مؤلف و کاتب آن نامشخص است. در پایان کتاب به شخصی به اسم «برهان‌الدین» اشاره می‌شود که با توجه به معنای آن جملات عربی، احتمالاً کتاب به برهان‌الدین تقدیم شده است. تاریخ کتابت نسخه به قرن سیزدهم هجری بازمی‌گردد و در ۱۰ برگه کتابت شده است؛ هر صفحه ۱۲ سطر را شامل می‌شود و خط آن نستعلیق است. آغاز کتاب: آمدن، آمد، نامد،

آمده است...؛ انجام کتاب: نمردیم، بمیر، ممیر. علی هذا بواقی المصادرة کُلها. قَدْ تَمَّتِ الْکِتَابِ بِعَوْنِ اللَّهِ الْمَلِکِ الْعَزِیزِ الْعَلَامِ لِوَقَائِهِ قَلْبَ الْعَزِیزِ الْمُحِبِّ بَرَهَانَ الدِّینِ رَزَقَهُ اللَّهُ تَعَالَى. علما نافعا آمین یا رب العالمین.

شکل شماره ۳: تصویر صفحه اول آمدنامه نسخه کتابخانه گنج بخش

۳-۴ صفوة المصادر به زبان فارسی اثر محمد مصطفی خان بن حاجی محمد روشن

این اثر به صورت چاپ سنگی منتشر شده است و پنج نسخه از آن در کتابخانه آیت الله مرعشی موجود است. اطلاعات این نسخ در جدول زیر آمده است:

جدول شماره ۱: معرفی نسخ صفوة المصادر در کتابخانه آیت الله مرعشی

شماره بازیابی نسخه	محل نشر نسخه	نام مطبوعه چاپ	خط چاپ	تعداد صفحات	سال چاپ
۳۳۶۲	کانپور	مصطفایی محمد مصطفی خان	نستعلیق	۲۸	۱۲۷۰ ق
۳۳۵۵	حیدرآباد دکن	نیاز دکن	نستعلیق	۲۴	۱۲۷۰ ق
۳۲۶/۱	آگره	بالکشن میشن پریس	نستعلیق	۲۳	۱۳۱۵ ق
۳۲۶/۲	کانپور	رزاقی	نستعلیق	۲۴	۱۳۱۵ ق
۲۶۵۰/۲	لاهور	هوپ پریس لاهور	نستعلیق	۲۴	نامشخص

آغاز کتاب: سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ. بعد حمد ایزد غفار و صلوة و سلام بر سید الابرار...؛ انجام کتاب: ... وَالْحَمْدُ لِلَّهِ عَلَى الْأَطْعَامِ وَ صَلَوَةٌ عَلَى مُحَمَّدٍ خَيْرِ الْأَنْبَاءِ وَ آلِهِ الْكِرَامِ وَ صَحْبِهِ الْعِظَامِ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ.

شکل شماره ۴: تصویر یکی از نسخ صفوة المصادر محمد مصطفی خان (نسخه به شماره بازایی ۳۳۶۲)

۴- روش شناسی آموزش دستور زبان فارسی در نسخ آمدنامه و صفوة المصادر

۴-۱ آمدنامه حیات علی صاحب هندی

تکیه این اثر بر صرف مصادر مختلف فارسی است و تعداد تأمل برانگیزی از مصادر فارسی را شامل می‌شود؛ این مصادر بیش از ۱۳۰ مصدر است. در صرف چند مصدر ابتدایی با ذکر عنوان نوع تصریف برای هر صیغه، به صرف فعل می‌پردازد؛ برای مثال برای صرف اولین مصدر این رساله که «آمدن» باشد، از این عناوین برای تصریف فعل استفاده می‌کند:

- «اثبات فعل ماضی معروف - نفی فعل ماضی معروف - اثبات فعل ماضی قریب - نفی فعل ماضی قریب - اثبات فعل ماضی بعید - نفی فعل ماضی بعید - فعل حال مثبت - فعل حال منفی - اثبات فعل حال در زمان ماضی - نفی فعل حال در زمان ماضی - اثبات فعل مستقبل معروف - نفی فعل مستقبل معروف - امر حاضر معروف - نهی حاضر معروف - امر غایب معروف - نهی غایب معروف - استفهام - اسم فاعل - اسم مفعول»

تصریف افعال با ذکر این عناوین برای صیغه‌های مختلف، تقریباً تا مصدر دهم ادامه دارد. از این مصدر به بعد، ذکر عنوان‌ها کم‌رنگ‌تر می‌شود؛ تاجایی که بدون ذکر عناوین، فقط به تصریف مصادر می‌پردازد. در مصادر پایانی نیز غالباً به صرف مصدر در سه عنوانِ صیغۀ فعل حال (فقط سوم شخص مفرد)، امر و اسم فاعل بسنده می‌کند.

با توجه به شباهت روش این کتاب در تصریف فعل با دیگر آمدنامه‌ها و رساله‌های آموزش دستور زبان فارسی در هند، مانند *آمدنامه* عاشق‌الله که تألیف‌شده در قرن دوازدهم است، به نظر می‌رسد این اثر نیز در این قرن نوشته شده است. همچنین از شباهت این اثر در توجه به تغییر واج در تصریف افعال، با روش کتاب *جامع‌الفوائد*، از متون آموزش دستور زبان فارسی در شبه‌قاره، که در اواخر قرن دوازدهم تألیف شده است، می‌توان نتیجه گرفت که منابع این متون مشترک بوده یا در یک فضای مشترک علمی نوشته شده است که در ادامه پژوهش به آن پرداخته خواهد شد.

۴-۱-۱ بخشی از متن این رساله

«بسم الله الرحمن الرحيم. والصلوة والسلام على رسولہ الکریم

«باب الالف. آمدن. بحث اثبات فعل ماضی معروف: آمد، آمدند، آمدی، آمدید، آمدم، آمدم، آمدم. بحث نفی فعل ماضی معروف: نیامد، نیامدند، نیامدی، نیامدید، نیامدم، نیامدم. بحث اثبات فعل ماضی قریب: آمده است، آمده‌اند، آمده‌ای، آمده‌اید، آمده‌ام، آمده‌ایم. بحث نفی فعل ماضی قریب: نیامده است، نیامده‌اند، نیامده‌ای، نیامده‌اید، آمده‌ام [نیامده‌ام]، نیامده‌ایم. بحث اثبات فعل ماضی بعید: آمده بود، آمده بودند، آمده بودی، آمده بودید، آمده بودم، آمده بودید. بحث نفی فعل ماضی بعید: نیامده بود، نیامده بودند، نیامده بودی، نیامده بودید، نیامده بودم، نیامده بودید. بحث فعل حال مثبت: می‌آید، می‌آیند، می‌آیی، می‌آیید، می‌آیم، می‌آییم. بحث فعل حال منفی: نمی‌آید، نمی‌آیند، نمی‌آیی، نمی‌آیید، نمی‌آیم، نمی‌آییم. بحث اثبات فعل حال در زمان ماضی: می‌آمد، می‌آمدند، می‌آمدی، می‌آمدید، می‌آمدم، می‌آمدم. بحث نفی فعل حال در زمان ماضی: نمی‌آمد، نمی‌آمدند، نمی‌آمدی، نمی‌آمدید، نمی‌آمدم، نمی‌آمدم. بحث اثبات فعل مستقبل معروف: خواهد آمد، خواهند آمد، خواهی آمد، خواهی آمد، خواهی آمد، خواهی آمد. بحث نفی فعل مستقبل معروف: نخواهد آمد، نخواهند آمد، نخواهی آمد، نخواهی آمد، نخواهی آمد، نخواهی آمد. بحث امر حاضر معروف: بیا، بیایید. نهی حاضر معروف: میا، میایید. امر غایب معروف: بیاید، بیایند. نهی غایب معروف: نیاید، نیایند. بحث استفهام: بیایم، بیاییم، نیایم، نیاییم. بحث اسم فاعل: آینده، آینده‌گان. بحث اسم مفعول: آمده، آمده‌گان. در حال به جای «یم» آمدن، یاء تحتانیه می‌آید.

«آوردن: بحث اثبات فعل ماضی معروف: آوردند، آوردند، آوردی، آوردید، آوردم، آوردم. بحث نفی فعل ماضی معروف: نیاورد، نیاوردند، نیاوردی، نیاوردید، نیاوردم، نیاوردم. بحث اثبات فعل ماضی قریب: آورده است، آورده‌اند، آورده‌ای، آورده‌اید، آورده‌ام، آورده‌ایم. بحث نفی فعل ماضی قریب: نیاورده است، نیاورده‌اند، نیاورده‌ای، نیاورده‌اید، نیاورده‌ام، نیاورده‌ایم. بحث فعل ماضی بعید: آورده بود، آورده بودند، آورده بودی، آورده بودید، آورده بودم، آورده بودید. بحث نفی فعل ماضی بعید: نیاورده بود، نیاورده بودند، نیاورده بودی، نیاورده بودید، نیاورده بودم، نیاورده بودید. بحث اثبات فعل حال: می‌آرد، می‌آرند، می‌آری، می‌آرید، می‌آرم، می‌آریم. بحث نفی فعل حال:

نمی‌آرد، نمی‌آرند، نمی‌آری، نمی‌آرید، نمی‌آرم، نمی‌آریم. بحث اثبات فعل حال در زمان ماضی: می‌آورد، می‌آوردند، می‌آوردی، می‌آوردید، می‌آوردم، می‌آوردیم. نفی فعل حال در زمان ماضی: نمی‌آورد، نمی‌آوردند، نمی‌آوردی، نمی‌آوردید، نمی‌آوردم، نمی‌آوردیم. لفظ اثبات فعل مستقبل: خواهد آورد، خواهند آورد، خواهی آورد، خواهید آورد، نخواهد آورد، نخواهند آورد، نخواهی آورد، نخواهد آورد، نخواهید آورد، نخواهیم آورد. نفی فعل مستقبل: نخواهد آورد، نخواهند آورد، نخواهی آورد، نخواهد آورد، نخواهید آورد، نخواهیم آورد. امر حاضر: بیار. بیارید. نهی حاضر: میار. میارید. امر غایب: بیارند. نهی غایب: نیارند. استفهام: بیارم، بیاریم، بیارید، بیارید. اسم فاعل: آرنده، آرنده‌گان. اسم مفعول: آورده، آورده‌گان.»

۴-۲ آمدنامه عاشق‌الله بن محمد فاضل خرم شاه

با توجه به ناتمام بودن این نسخه، نمی‌توان به صورت کامل روش این نسخه در صرف همه مصادر به کاررفته در آن را بررسی کرد؛ با این حال، در صفحات ابتدایی این نسخه به ۱۲۱ مصدر اشاره می‌شود که قاعدتاً در نسخه کامل این نسخه به تصریف همه آنها پرداخته شده است. تعداد مصداری که در این نسخه ناقص صرف شده، ۱۵ مصدر است که ترتیب الفبایی نیز ندارند. به صورت کوچک در بالای آن ۱۲۱ مصدر، معنای آن مصادر به زبان اردو آمده است. در تصریف دو مصدر ابتدایی هم برای همه صیغه‌ها معنای اردوی آنها ذکر شده است؛ اما در باقی مصادر، معنای اردو قید نشده است. صرف مصدر در این نسخه بدون توضیح و عنوان خاصی برای صیغه‌های مختلف هر مصدر آمده و فقط به تصریف مصادر پرداخته شده است.

تصریف افعال در این رساله به صورت بدون ترتیب و بدون ذکر نام صیغه‌ها و زمان‌هاست؛ تصریف‌های ناقص در برخی صیغه‌ها و زمان‌ها و نداشتن نظم و ترتیب قاعده‌مند علمی نشان می‌دهد که رساله را شخص فاضلی ننوشته است و یا در زمان کتابت، با بی‌دقتی کتابت شده است. البته حضور این رساله در یک مجموعه نسخ و تنها در یک جلد، می‌تواند دلیلی بر بی‌دقتی و نبود تخصص کافی کاتب در دستور زبان فارسی باشد.

۴-۲-۱ بخشی از متن این رساله

«بسم الله الرحمن الرحيم

«بعد از نیایش استادی که اطفال کُتاب را علامه روزگار سازد و ابجدخوانان دبستان نادانی را به درجه سحباتی رساند و پس از درود نامحدود خلیفه صلی الله علیه و آله و سلم که چراغ هدایت فرا راه گمراهان افروخته و نکات معنوی به ناقصان آموخته؛ چنین می‌گوید خورم شاه عاشق الله ولد شیخ محمد فاضل ساکن قصبه بجلور سرکار لکهنو که پیش از این عزیزی آمدنامه گفته بود، رواجش از مکتب‌ها برخاسته؛ لهذا در سن [سنه] یک هزار و یکصد و سی و هفت هجری آمدنامه به قید مصدر و صیغه ماضی و زمان حال و استقبال برای خواندن برخوردار الهام الله طول عمره [طول عمره] مشروحا به قلم آمده چنانچه جداگانه نوشته می‌شود...»

«آمد، آمدند، آمدندی، آمدی، آمدم، آمدیم، آمده بود، آمده بودند، آمده بودی، آمده بودید، آمده بودم، آمده بودید، می‌آمدند، می‌آمدید، می‌آمدم، می‌آمدیم، آمده شد، آمده شد، آمده بود، آمده باشد، آمدی، می‌آید، می‌آیند، می‌آیی، می‌آیید، می‌آیم، می‌آییم، آمده می‌شود، خواهد آمد، خواهید آمد، خواهند آمد، خواهی آمد، خواهی آمدم، خواهی آمد، آمده است، آمده خواهد شد، بیا، بیایید، بیایی، بیاییم، خواهید آمد، خواهند آمد، خواهی

احتمالی معروف، ماضی احتمالی مجهول، ماضی تمنایی معروف، ماضی تمنایی مجهول، مضارع معروف، مضارع مجهول، حال معروف، حال مجهول، مستقبل معروف، مستقبل مجهول، امر معروف، امر مجهول، نهی معروف، نهی مجهول، اسم فاعل و اسم مفعول.

در قسمت صرف صغیر، با رسم جدولی هر مصدری را در چند ستون بررسی و صرف کرده است. این چند ستون به این شرح است: مصدر، معنی مصدر (به زبان اردو)، حاصل مصدر، طریق تعدیه (برای متعدی کردن مصدری که ممکن است)، ماضی مطلق، حال، امر، اسم فاعل قیاسی، اسم فاعل سماعی و اسم مفعول. این بررسی و تصریف برای حدود سیصد مصدر و به ترتیب الفبایی انجام شده است که تعداد تأمل برانگیزی را شامل می‌شود و نشان از جامعیت اثر صفوة المصادر محمد مصطفی خان است.

روش قاعده‌مند حاجی مصطفی خان در تصریف افعال و دسته‌بندی آنها در جدول و سال تألیف این اثر (قرن سیزدهم هجری) نشان می‌دهد که مؤلف به دستوره‌های نوشته‌شده پیش از خود، به ویژه آمدنامه‌ها توجه داشته و با دقت تمام آن را تألیف کرده است.

۴-۱-۴ بخشی از متن این رساله

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

«سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ.

«بعد حمد ایزد غفار و صلوه و سلام بر سید ابرار و آل اطهار و اصحاب اخیار می‌گوید امیدوار مغفرت ایزد منان محمد مصطفی خان خلف حاجی محمد روشن خان، اذاقها الله حلاوه، کمال الایمان که چون خواندن کتب فارسیه و حصول استعداد ترجمه عبارات و خطوط نویسی موقوف بر دانستن معانی مصادر و قوت اشتقاق صیغه‌ها بود، لهذا چند مصادر مشهوره مع معانی متعارفه و صرف صغیر ضروری هر یک به ترتیب حروف تهجی به طرز مرغوب در جداول خوش اسلوب جمع نموده؛ صفوة المصادر نام نهادم و صرف کبیر یک مصدر لازم و دیگری متعدی هم به طریق نمونه بیان کردم تا طفلان را به آسانی تمام به سوی استخراج معانی و اشتقاق صیغه‌ها رهبر شود و یادگاری به دست روزگار از این خاکسار ماند.

«وَاللَّهُ الْمُسْتَعَانُ وَعَلَيْهِ التُّكْلَانُ وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ.»

		باب الالف				
مصدر لازم	آمدن	صرف کبیر			حاصل مصدر	آمد
اسمای مشتقات	واحد غائب	جمع غائب	واحد حاضر	جمع حاضر	واحد متکلم	جمع متکلم
ماضی مطلق	آمد	آمدند	آمدی	آمدید	آمدم	آمدیم
ماضی قریب	آمده است	آمده‌اند	آمده‌ای	آمده‌اید	آمده‌ام	آمده‌ایم
ماضی بعید	آمده بود	آمده بودند	آمده بودی	آمده بودید	آمده بودم	آمده بودیم
ماضی ناتمام	می‌آمد	می‌آمدند	می‌آمدی	می‌آمدید	می‌آمدم	می‌آمدیم
ماضی احتمالی	آمده باشد	آمده باشند	آمده باشی	آمده باشید	آمده باشم	آمده باشیم

ماضی تمنائی	آمدی	آمدندی			آمدمی
مضارع	آید	آیند	آیی	آیید	آیم
حال	می‌آید	می‌آیند	می‌آیی	می‌آیید	می‌آیم
مستقبل	خواهد آمد	خواهند آمد	خواهی آمد	خواهید آمد	خواهیم آمد
امر	بباید	ببایند	بیا	ببایید	بباییم
نهی	نباید	نبایند	میا	میایید	نباییم
اسم فاعل	آیده	آیندگان			

مصدر متعدی	آوردن	صرف کبیر		حاصل مصدر	آورد
اسمای مشتقات	واحد غائب	جمع غائب	واحد حاضر	جمع حاضر	واحد متکلم
ماضی مطلق معروف	آورد	آوردند	آوردی	آوردید	آوردیم
ماضی مطلق مجهول	آورده شد	آورده شدند	آورده شدی	آورده شدید	آورده شدیم
ماضی قریب معروف	آورده است	آورده‌اند	آورده‌ای	آورده‌اید	آورده‌ایم
ماضی قریب مجهول	آورده شده است	آورده شده‌اند	آورده شده‌ای	آورده شده‌اید	آورده شده‌ایم
ماضی بعید معروف	آورده بود	آورده بودند	آورده بودی	آورده بودید	آورده بودیم
ماضی بعید مجهول	آورده شده بود	آورده شده بودند	آورده شده بودی	آورده شده بودید	آورده شده بودیم
ماضی ناتمام معروف	می‌آورد	می‌آوردند	می‌آوردی	می‌آوردید	می‌آوردیم
ماضی ناتمام مجهول	آورده می‌شد	آورده می‌شدند	آورده می‌شدی	آورده می‌شدید	آورده می‌شدیم
ماضی احتمالی معروف	آورده باشد	آورده باشند	آورده باشی	آورده باشید	آورده باشیم
ماضی احتمالی مجهول	آورده شده باشد	آورده شده باشند	آورده شده باشی	آورده شده باشید	آورده شده باشیم
ماضی تمنائی معروف	آوردی	آوردندی		آوردمی	
ماضی تمنائی مجهول	آورده شدی	آورده شدندی		آورده شدمی	

اسمای مشتقات	واحد غائب	جمع غائب	واحد حاضر	جمع حاضر	واحد متکلم	جمع متکلم
مضارع معروف	آورد	آورند	آوری	آورید	آوری	آوریم
مضارع مجهول	آورده شود	آورده شوند	آورده شوی	آورده شوید	آورده شوم	آورده شویم
حال معروف	می‌آورد	می‌آورند	می‌آوری	می‌آورید	می‌آورم	می‌آوریم
حال مجهول	آورده می‌شود	آورده می‌شوند	آورده می‌شوی	آورده می‌شوید	آورده می‌شوم	آورده می‌شویم

مستقبل معروف	خواهد آورد	خواهند آورد	خواهی آورد	خواهید آورد	خواهم آورد	خواهیم آورد
مستقبل مجهول	آورده خواهد شد	آورده خواهند شد	آورده خواهی شد	آورده خواهید شد	آورده خواهم شد	آورده خواهیم شد
امر معروف	بیارد	بیارند	بیار	بیارید	بیارم	بیاریم
امر مجهول	بیاورده شود	بیاورده شوند	بیاورده شو	بیاورده شوید	بیاورده شوم	بیاورده شویم
نهی معروف	نیارد	نیارند	میار	میارید	نیارم	نیاریم
نهی مجهول	نبیاورده شود	نبیاورده شوند	میارده شو	میارده شوید	نبیاورده شوم	نبیاورده شویم
اسم فاعل	آوردنده زورآور	آورندگان	آورنده‌ها	اسم مفعول	آورده	آوردگان آورده‌ها

۵- مقایسه روش‌شناسی چهار اثر یادشده

در *آمدنامه* حیات‌علی هندی، در ذکر عناوین صیغه‌ها از عنوان معروف در برخی صیغه‌ها استفاده شده است و انتظار می‌رود صرف صیغه‌های مجهول هم انجام بگیرد؛ اما در مصادر لازم مثل آمدن که اساساً مجهول نمی‌شوند و در مصادر متعدی مثل آوردن، به صرف صیغه‌های مجهول پرداخته نمی‌شود. با این حال، ذکر بیشتر صیغه‌ها و زمان‌های افعال در این اثر می‌تواند آن را در زمینه تصریف مصادر در زمان خود به اثری درخور توجه تبدیل کند. صیغه‌های ماضی، ماضی قریب، ماضی بعید، حال در زمان ماضی که به تصریف مصادر در زمان گذشته می‌پردازد و همچنین صیغه‌های حال، مستقبل، استفهام و امر و نیز ذکر اسم فاعل تاحدی به نسبت دیگر نسخه‌ها، جامعیتی نسبی در تصریف مصادر دارد. نکته تأمل‌برانگیز، فعل حال در زمان ماضی است که همان ماضی استمراری است: «ماضی استمراری از ماضی ساده ساخته می‌شود؛ بدین ترتیب که به اول ماضی ساده جزء پیشین می‌افزایند» (احمدی گیوی و انوری، ۱۳۹۰: ۳۳).

در روش *آمدنامه* عاشق‌الله، جامعیت و انسجام نسخه حیات‌علی دیده نمی‌شود. ترتیب مشخصی برای تصریف مصادر و صیغه‌های مختلف ماضی، مضارع، مستقبل و امر وجود ندارد. ذکر مصادر هم براساس ترتیب الفبایی نیست. صیغه‌های ماضی، ماضی بعید، حال در زمان ماضی، حال، مستقبل، ماضی قریب، امر و اسم فاعل در این تصریف ذکر شده‌اند؛ اما همه اشخاص برای آنها بیان نشده‌اند. نکته جالب در این تصریف، آوردن صیغه مجهول برای مصدر لازم آمدن است؛ از جمله: آمده شد و آمده شده بود که با توجه به لازم‌بودن مصدر آمدن، اساساً نمی‌شود آن را به صورت مجهول صرف کرد. «فعل‌هایی که مانند آمدن دارای معنی تمام باشند لازم خوانده می‌شوند» (ناتل خانلری، ۱۳۶۲: ۷۹). در این *آمدنامه*، برخلاف *آمدنامه* حیات‌علی، صورت منفی صیغه‌ها آورده نشده و به ذکر صیغه‌های مثبت بسنده شده است.

در نسخه گنج‌بخش، به ذکر صیغه‌های ماضی معروف، ماضی قریب، ماضی بعید، ماضی تمنایی، حال در زمان ماضی، حال و امر پرداخته شده است. نکته جالب در تصریف مصادر در این نسخه، فقط ذکر یک یا چند شخص از هر زمان و ذکر صیغه نفی آن نیز هست. نکته دیگر این است که در تصریف مصادر در نسخه گنج‌بخش، صیغه‌هایی از جمله «چرا آمد؟ کجا آمد؟ و چگونه آمد؟» است که در تصریف مصادر در نسخ دیگر و در دستورنویسی‌های متداول استفاده نمی‌شود. این نوع پرسش‌های همراه با فعل، غالباً برای پی‌بردن به چگونگی کیفیت وقوع فعل و دستیابی به قیود، متمم و مفعول آن است و ارتباطی به تصریف مصادر ندارد.

روش تصریف مصدر در صفوة المصادر محمدمصطفی خان به نسبت دیگر نسخ بررسی شده، جامع‌تر و مسنجم‌تر است. رسم جدول و صرف کبیر چند مصدر ابتدایی، صیغه‌ها و شمار متعددی را در بر می‌گیرد. ذکر هر شش شمار مفرد غایب، جمع غایب، واحد حاضر، جمع حاضر، واحد متکلم و جمع متکلم برای همه صیغه‌ها (به جز صیغه‌هایی که امکان تصریف در برخی از این شماره‌ها را ندارند، مثل ماضی تمنایی) به خوانندگان این رساله برای روشن شدن صورت تصریفی مصادر بسیار کمک می‌کند.

صیغه‌های متعدد صرف مصدر در زمان‌های مختلف از ویژگی‌های مهم این نسخه است. در این نسخه، ماضی ناتمام، معادل با عنوان حال در زمان ماضی است که در رساله حیات‌علی بیان شده است که البته در دستور امروزی، ماضی استمراری شناخته می‌شود. ماضی احتمالی از صیغه‌هایی است که در این نسخه به کار رفته و در آمدنامه حیات‌علی به آن اشاره نشده است؛ اما در آمدنامه‌های عاشق‌الله و گنج‌بخش به صورت ناقص به آن اشاره شده است که البته امروزه با عنوان ماضی التزامی شناخته می‌شود: «ماضی التزامی از صفت مفعولی فعل اصلی (بن ماضی به اضافه ه) و مضارع ساده "باشیدن" ساخته می‌شود» (احمدی گیوی و انوری، ۱۳۹۰: ۳۷). در این نسخه به صورت منفی در تصریف مصادر اشاره نشده و فقط حالت مثبت افعال به کار رفته است. در این نسخه، در صرف مصدر لازم آمدن، به صورت مجهول افعال اشاره نشده و در صرف کبیر مصدر متعدی، صورت مجهول صیغه‌های افعال هم آمده است. نکته تأمل‌برانگیز در این رساله، در قسمت صرف صغیر است که برای برخی مصادر که می‌توان آنها را متعدی کرد؛ ستونی تحت عنوان طریق تعدیه قرار داده شده است؛ در این قسمت، مصادر لازمی آمده است که امکان تبدیل شدن به مصدر متعدی را دارند؛ برای مثال «آویختن، آویزاندن و پیچیدن، پیچانیدن و...» ذکر شده است.

جدول شماره ۲: ویژگی‌های نسخ یادشده

ویژگی‌ها	آمدنامه حیات‌علی	آمدنامه عاشق‌الله	آمدنامه گنج‌بخش	صفوة المصادر
ترتیب الفبایی مصادر	+	-	-	+
ذکر حالت مجهول مصادر	-	چند مصدر معدود (گاهی در مصادر لازم)	-	+ (در همه مصادر)
صرف همه صیغه‌ها در هر زمان	+	+	- (به جز ماضی مطلق)	+
حالت منفی هر صیغه	+	-	+	-
ماضی مطلق	+	+	+	+
ماضی قریب	+	+	+	+
ماضی بعید	+	+	+	+
ماضی احتمالی	-	-	+	+
ماضی تمنایی	-	+	-	+
حال در زمان ماضی	+	+	+	+ (با عنوان ماضی ناتمام)
حال	+	+	-	+

دال مهمله به تاء قرشت است (نوازش‌علی خان، ۱۴۰۰: ۵۵).

برای امر نیز در این کتاب به امر حاضر و غایب اشاره شده است. «امر حاضر، آن مستقبلی است که دال از وی حذف کردند. همچون: زن،... زنیت» (همان: ۱۱) امر غایب را نیز: زندا و زنندا می‌داند که الف به آخر مستقبل اضافه شده است. در امر حاضر مشابه امر حاضر در *آمدنامه حیات‌علی* است؛ با این تفاوت که ساخت امر حاضر در *منهاج‌الطلب* با حذف ب در ابتدای آن مشابه بن مضارع است. ساخت امر غایب در *منهاج‌الطلب* با *آمدنامه حیات‌علی* متفاوت است؛ باز هم با حذف ب در ابتدای فعل همراه است و یک الف در آخر فعل اضافه شده است. به امر مخاطب و غایب در *صفوة المصادر* نیز اشاره شده است؛ با این تفاوت که مانند امرهای *آمدنامه حیات‌علی* و همراه با دو صیغه متکلم است. در *آمدنامه عاشق‌الله* بدون اشاره به اسم صیغه امر، به امر مخاطب اشاره شده است: بیا، بیاید. در *آمدنامه گنج‌بخش* به «بیا و میا» اشاره شده که امر و نهی مخاطب است.

در فصل اسم فاعل و اسم مفعول به دو نوع اسم فاعل اشاره می‌شود: مستقبل و مرکب. مستقبل مانند زننده و مرکب مانند نمازگزار و کردگار. اسم فاعلی که در *آمدنامه حیات‌علی* و *صفوة المصادر* آمده است، معادل اسم فاعل مستقبل در *منهاج‌الطلب* است که البته جمع آن نیز آمده است (آینده، آینده‌گان). در *آمدنامه عاشق‌الله* نیز بدون ذکر عنوان اسم فاعل، به اسم فاعل مستقبل اشاره می‌شود. برای اسم مفعول نیز دو گونه قائل می‌شود: اولی اضافه کردن هاء گرد به فعل ماضی است: زده و کشته. و دیگری «الف و را» را به فعل ماضی پیوسته دارد؛ مانند کردار و گرفتار (همان: ۱۲). نوع اول اسم مفعول، معادل همان اسم مفعول در *آمدنامه حیات‌علی* است و *صفوة المصادر* است. به نوع دوم اسم مفعول در نسخ پژوهش‌شده ما اشاره نشده است.

۶-۲ جامع‌الفوائد اثر نوازش‌علی خان حیدرآبادی

«جامع‌الفوائد درحقیقت مجموعه‌ای از فواید زبانی است و ازاین‌رو، نام کتاب با محتوای آن تناسب تام دارد» (ندیمی هرندی، ۱۳۹۸: ۳۲۲). در بخش‌هایی از این کتاب که به‌نوعی آموزش دستور زبان فارسی است، به بحث انواع صیغه‌های یک مصدر و شیوة تصریف مصادر در برخی مصادر اشاره کرده است که می‌تواند با مطالب *آمدنامه* و *صفوة المصادر* مقایسه شود.

ابتدا درباره تعداد صیغه‌های فارسی، در *جامع‌الفوائد* نیز اشاره می‌شود که شش صیغه موجود است: «نزد عربان چهارده صیغه دایر و متداول است و عجمان به شش صیغه اختصار کرده‌اند» (نوازش‌علی خان، ۱۴۰۰: ۲۸). نوازش‌علی خان برای صرف افعال در صیغه‌های فارسی اینگونه توضیح می‌دهد که برای هر صیغه، چه حرفی به آن اضافه می‌شود؛ برای مثال «علامت مفرد غایب از ماضی، تا قرشت و دال ابجد باشد چون رفت و گفت و دید و شنید... و از برای تشبیه و جمع غایب و غایبه، نون و دال در ماضی الحاق کنند مانند رفتند و گفتند و دیدند و شنیدند...» (همان: ۲۹). به همین شیوه، برای دیگر صیغه‌ها نیز توضیح داده شده است. صیغه‌های ماضی مطلق، مضارع و مستقبل در این قسمت از کتاب *جامع‌الفوائد* توضیح داده می‌شود که در مقایسه با *آمدنامه* و *صفوة المصادر* یک ساخت دارند.

همچنین در *جامع‌الفوائد* به شیوة ساخت اسم فاعل و اسم مفعول اشاره می‌شود: «علامت اسم فاعل، نون و دال و هاء باشد که در آخر کلمه آورند، چون خواهنده و دهنده و گوینده و شنونده و علامت اسم مفعول یکی

هائ است که در آخر ماضی درآورند چون رفته و آمده و گفته و شنیده و یکی لفظ شده که در آخر کلمه الحاق کنند چون گفته شده و کرده شده و خواب شده...» (همان). این شیوه ساخت اسم فاعل و اسم مفعول مشابه شیوه ساخت آنها در آمدنامه و صفوة المصادر است. البته در آمدنامه و صفوة المصادر، حالت جمع اسم فاعل و مفعول نیز ذکر شده است؛ مثل آورنده‌ها، آیندگان و آورده‌ها. شیوه دوم ساخت اسم مفعول که در جامع‌الفوائد ذکر شده، در آمدنامه‌ها و صفوة المصادر به کار نرفته است.

درکل، جامع‌الفوائد کتابی است که بیشتر به بحث تغییر واج‌ها در کلمات فارسی می‌پردازد که تصریف مصادر را هم شامل می‌شود؛ اما آمدنامه‌ها و صفوة المصادر به صورت خاص به تصریف مصادر می‌پردازند. روش جامع‌الفوائد در پرداختن به تصریف مصادر نیز مانند دیگر فصول آن کتاب، مبتنی بر توجه به تغییر واج‌ها در کلمات است. نکته جالب اینکه در برخی از بخش‌های آمدنامه حیات‌علی، همچون جامع‌الفوائد، به ذکر برخی تغییرات واج‌ها در فرایند تصریف مصادر پرداخته شده است؛ برای مثال درباره مصدر آموختن در جامع‌الفوائد چنین آمده است: «هرگاه در صیغه مصدر و فعل ماضی حرف خاء منقوطة باشد و خواهند که آن را به صیغه مضارع و امر و غیر اینها برند آن خاء معجمه را تبدیل به زاء معجمه کنند چون ساختن که مصدر و ساخت که فعل ماضی است، خواهند مضارع و امر از وی بنا کنند، خاء را به زای هوز بدل کرده؛ گویند می‌سازد و بساز و همچنین در آموختن و آموخت که گویی می‌آموزد و بیاموز...» (همان: ۸۷) و در متن آمدنامه حیات‌علی اینگونه ذکر شده است: «قاعده [در مصدر آموختن]: در فعل حال و امر و نهی و اسم فاعل، خاء معجمه به زاء معجمه بدل گردد» (صاحب هندی، بی تا: ۶ ر). این مطلب نشان می‌دهد که بعید نیست یکی از منابع حیات‌علی در تألیف آمدنامه، جامع‌الفوائد بوده باشد یا حتی هر دو کتاب از یک منبع مشترک و قدیمی تر بهره جسته باشند.

۳-۶ نهج‌الأدب اثر نجم‌الغنی خان رامپوری

نهج‌الأدب از متون جامعی است که به آموزش دستور زبان فارسی پرداخته است. در این کتاب مفصل به صورت مشروح به بحث فعل و صرف آن پرداخته است: ماضی مطلق مثبت معروف، ماضی مطلق مثبت مجهول، ماضی مطلق منفی معروف، ماضی مطلق منفی مجهول (رامپوری، ۱۳۹۶: ۲۷). صورت‌های فعل ماضی مطلق معروف مثبت و منفی در آمدنامه حیات‌علی، آمدنامه عاشق‌الله (به صورت ناقص) و آمدنامه گنج‌بخش (به صورت ناقص) آمده است. صورت‌های فعل ماضی مطلق معروف و مجهول مثبت نیز در صفوة المصادر آمده است.

در این کتاب برای ماضی قریب و ماضی بعید نیز به همین گونه و در چهار قسمت مثبت معروف، مثبت مجهول، منفی معروف و منفی مجهول ذکر شده است. در آمدنامه حیات‌علی، آمدنامه عاشق‌الله (به صورت ناقص) و آمدنامه گنج‌بخش (به صورت ناقص)، این دو ماضی به صورت مثبت و منفی معروف آمده است. در صفوة المصادر نیز صورت مثبت به شکل معروف و مجهول اشاره شده است.

ذکر ماضی محتمل در این کتاب به صورت مشابه، شامل همان چهار حالت مثبت و منفی معروف و مجهول است. در آمدنامه عاشق‌الله و گنج‌بخش، به صورت ناقص و بدون ذکر نام ماضی محتمل تصریف شده است. در صفوة المصادر نیز با همان عنوان ماضی احتمالی آمده است؛ اما صورت منفی آن ذکر نشده است.

در ذکر ماضی استمراری مطابق افعال قبل، در چهار قسمت معروف و مجهول مثبت و منفی عمل شده است.

در *آمدنامه* حیات‌علی، ماضی استمراری با عنوان فعل حال در زمان ماضی و به صورت مثبت و منفی آمده است. در *آمدنامه* عاشق‌الله و گنج‌بخش به صورت ناقص بدون ذکر ماضی استمراری به آن اشاره شده است. در *صفوة المصادر* به ماضی استمراری معروف و مجهول تحت عنوان ماضی ناتمام اشاره می‌شود.

رامپوری برای ماضی شرط و تمنا می‌گوید: «رفتمی و می‌رفتم در هند با لفظ کاش استعمال یابد» (همان: ۳۷). در *آمدنامه* عاشق‌الله، به «رفتمی»، و در *صفوة المصادر* به ماضی تمنایی معروف و مجهول اشاره شده است. برای فعل مضارع نیز در چهار بخش معروف و مجهول مثبت و منفی به تصریف فعل پرداخته است: آرد، آردند و... (همان: ۴۸). تنها در *صفوة المصادر* به صیغه مضارع معروف و مجهول اشاره شده است و معادل آن در *نهج‌الادب* آمده است. در ادامه به مضارع استمراری در چهار شکل معروف و مجهول مثبت و منفی اشاره می‌کند: می‌آورده باشد، می‌آورده باشند و... که به این نوع هیچ اشاره‌ای در *آمدنامه‌ها* و *صفوة المصادر* نشده است. در این کتاب به صیغه حال نیز در چهار حالت مثبت و منفی مجهول و معروف اشاره می‌شود. به حال مثبت و منفی معروف در *آمدنامه* حیات‌علی اشاره شده است. در *آمدنامه* عاشق‌الله نیز به صورت ناقص، حال مثبت معروف تصریف شده است. در *آمدنامه* گنج‌بخش نیز به صورت ناقص از مثبت و منفی تصریف شده و در *صفوة المصادر* حال معروف و مجهول به صورت کامل آمده است.

در تصریف فعل مستقبل به همان صورت مشابه عمل شده و معروف و مجهول منفی و مثبت صرف شده است. در *آمدنامه* حیات‌علی، مستقبل معروف مثبت و منفی آمده است. در *آمدنامه* عاشق‌الله نیز مستقبل معروف به صورت کامل صرف شده است و شکل مجهول نیز به صورت ناقص آمده است. در نسخه گنج‌بخش به مستقبل اشاره‌ای نشده است. در *صفوة المصادر* نیز به مستقبل معروف و مجهول اشاره شده است؛ اما صورت منفی ندارد.

برای فعل امر به امر مخاطب و غایب اشاره شده است. نکته جالب اینکه در امر غایب به چهار شمار اول‌شخص و سوم‌شخص مفرد و جمع اشاره می‌کند: «گو بیارد، گو بیارند، گو بیارم، گو بیاریم» (همان: ۶۶). در *آمدنامه* حیات‌علی امر حاضر و غایب فقط برای مخاطب مفرد و جمع آمده است. در *آمدنامه* عاشق‌الله نیز امر مخاطب معروف ذکر شده و فقط برای صیغه‌های دوم‌شخص آمده است. در *آمدنامه* گنج‌بخش نیز فقط به امر مخاطب مفرد اشاره شده است. در *صفوة المصادر* برای همه شش شمار صیغه امر تصریف شده است.

برای صرف فعل نهی، مشابه صرف فعل امر به صورت مخاطب و غایب مجهول و معروف عمل شده است و در تصریف فعل نهی غایب نیز به چهار شمار اول‌شخص و سوم‌شخص مفرد و جمع اشاره می‌کند. در *آمدنامه* حیات‌علی به نهی مخاطب برای دوم‌شخص مفرد و جمع و نهی غایب برای سوم‌شخص مفرد و جمع اشاره شده است. در *آمدنامه* عاشق‌الله فقط به یک نمونه نهی اشاره شده که نهی غایب معروف جمع است: مروند. در *آمدنامه* گنج‌بخش نیز فقط نهی مخاطب معروف مفرد آمده است: میا و میاور. در *صفوة المصادر* نیز نهی معروف و مجهول برای تمام شش شمار تصریف شده است.

رامپوری در بیان اسم فاعل، به صورت کلی «هاء» را به آخر صیغه واحد غایب مضارع مثبت معروف اضافه می‌کند: آورنده، آینده، رونده، کشنده. همچنین برای آن، جمع نیز قائل است: خوانندگان، رونندگان، گویندها

[گوینده‌ها]، [رونده‌ها]. نکته جالب اینکه رامپوری به نقل از بعضی، اسم فاعل را تصریف کرده است: «کننده، کنندگان، کننده‌ای، کننده‌اید، کننده‌ام، کننده‌ایم» (همان: ۹۱). در آمدنامه حیات‌علی به اسم فاعل به صورت مفرد و جمع اشاره شده است: آرنده، آرنده‌گان. در آمدنامه عاشق‌الله نیز اسم فاعل به صورت مفرد و جمع آمده است: آینده، آینده‌ها و آیندگان. در آمدنامه گنج‌بخش به اسم فاعل اشاره‌ای نشده و در صفوة المصادر نیز اسم فاعل به صورت مفرد و جمع ذکر شده است.

در بیان اسم مفعول نیز اضافه شدن «هاء» به صیغه واحد غایب ماضی مطلق مثبت است: آورده و کشته و آورده شده و کشته شده. به صورت جمع آن نیز اشاره شده است: گذشته، گذشتگان و رفته و رفتگان. در این مبحث نیز اسم مفعول صرف شده است: «سوخته، سوختگان، سوخته‌ای، سوخته‌اید، سوخته‌ام، سوخته‌ایم» (همان: ۹۲). در آمدنامه حیات‌علی به اسم مفعول به صورت مفرد و جمع اشاره شده است. در آمدنامه عاشق‌الله و گنج‌بخش به اسم مفعول اشاره‌ای نشده است. در صفوة المصادر نیز به اسم مفعول به صورت مفرد و جمع اشاره شده است.

۷- نتیجه‌گیری

- سنت آمدنامه‌نویسی در بین آموزش‌دهندگان و دانش‌آموزان زبان فارسی در شبه‌قاره، تقریباً سنتی فراگیر بوده است و وجود چند نسخه مختلف از چند نویسنده مختلف در زمان‌های متفاوت، این مسئله را تصدیق می‌کند.
- توجه آموزش‌دهندگان زبان فارسی در شبه‌قاره، به تصریف مصادر فارسی انکارناپذیر و بسیار تأمل‌برانگیز بوده است. به نظر می‌رسد این توجه بسیار به خاطر نگاه سنتی آنان (هندی‌ها) به دستور زبان و توجه به صرف و نحو عربی است که به هر حال در زبان فارسی نیز اهمیت دارد.
- ویژگی‌های محتوایی رساله‌های آمدنامه - که در این تحقیق به سه اثر آن پرداخته شد - و همچنین صفوة المصادر شباهت‌هایی با هم دارند؛ با این حال در جدول‌های مربوط در متن مقاله به صورت مجزا به شباهت و تفاوت‌های آنها پرداخته شد.
- روش کار در هر کدام از این رسالات تا حد زیادی مشابه هم است و از الگوی مشترکی پیروی می‌کند؛ البته روش تصریف مصادر در صفوة المصادر به مراتب مدون‌تر و کامل‌تر است.
- این رساله‌ها در مقایسه با دستورهای مدون نخستین فارسی ضعف‌هایی دارد؛ از جمله جامع نبودن در تصریف تمام صیغه‌ها (به جز صفوة المصادر)، پرداختن به مبحث تصریف مصادر و بی‌توجهی به دیگر مقولات دستوری و آشفتگی در ارائه مطالب (بیشتر در آمدنامه‌ها) است.
- آمدنامه‌ها و صفوة المصادر به لحاظ اینکه از نخستین منابعی هستند که به صورت خاص در روش‌مند کردن تصریف مصادر و دستور زبان فارسی سعی داشته‌اند، بسیار مهم هستند و تحقیق در روش این رساله‌ها می‌تواند تحقیق در سیر دستورنویسی در شبه‌قاره را تکمیل کند.
- مقایسه آمدنامه‌ها با سه کتاب مهم در حوزه دستورنویسی در شبه‌قاره و چین با عنوان‌های منهج‌الطلب،

جامع‌الفوائد و نهج‌الأدب نتایجی در پی داشت:

- به نظر می‌رسد، برخلاف سه کتاب ذکر شده، آمدنامه‌ها و صفوة المصادر را استادان شناخته‌شده و متخصص نوشته‌اند و بیشتر به صورت سطحی و در حد تصریف مصادر تألیف شده‌اند. جامع نبودن آمدنامه‌ها و صفوة المصادر، توجه به یک مبحث خاص دستوری و ضعف‌های مباحث و ناقص بودن متن این رساله‌ها در همین مبحث خاص از جمله دلایلی است که می‌توان چنین استدلالی کرد.

- با توجه به زمان تألیف دو کتاب منهاج‌الطلب و جامع‌الفوائد و شباهت‌های این متون با برخی از نمونه‌های مطرح شده در آمدنامه‌ها - از جمله صرف برخی مصادر و اشاره به تغییر واج‌ها - این احتمال را قوی می‌کند که این دو کتاب از منابع نویسندگان آمدنامه‌ها در تألیف آن بوده است.

پی‌نوشت

۱. برای مشاهده فهرستی از این متون تألیف شده در حوزه دستورنویسی زبان فارسی: رک. جهان‌ختک، ۱۳۷۶: ۲۶-۱۲.

منابع

- احمدی گیوی، حسن، و انوری، حسن (۱۳۹۰). دستور زبان فارسی ۱، تهران: فاطمی.
- جهان‌ختک، شفقت (۱۳۷۶). دستورنویسی فارسی در شبه‌قاره هند و پاکستان، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- خرم‌شاه، عاشق‌الله بن محمد فاضل (۱۱۳۷ ق). آمدنامه، نسخه خطی محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره بازیابی ۶۱۲۵/۴، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- درایتی، مصطفی (۱۳۹۰). فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، جلد ۱، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- رامپوری، نجم‌الغنی خان (۱۳۹۶). منهاج‌الأدب، تحقیق و تصحیح زهره مشاوری، تهران: سخن.
- رهنمای خرمی، ذوالفقار (۱۳۸۵). گستره دستوری‌پژوهی در ایران و شبه‌قاره (هند و پاکستان)، تهران: امید مهر.
- زینمی‌شندونی‌چینی، محمد بن حکیم (۱۳۸۸). منهاج‌الطلب، تحقیق و بررسی سید ابوطالب میرعابدینی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- شوقی، لیلا (۱۳۹۸). صفوة المصادر (محمد مصطفی خان)، به اهتمام ثریا پناهی، مجموعه مقالات دستورنویسی در شبه‌قاره، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۹۱-۱۰۴.
- صاحب‌هندی، حیات‌علی [بی‌تا]. آمدنامه، نسخه الکترونیکی محفوظ در کتابخانه دانشگاه تهران به شماره بازیابی ۲۶۹۲-ف، نسخه خطی محفوظ در کتابخانه دارالکتب المصریه، قاهره: کتابخانه دارالکتب المصریة (المکتبة الوطنیة).
- فرشیدورد، خسرو (۱۳۸۲). جمله و تحول آن در زبان فارسی، تهران: امیرکبیر.
- محمد مصطفی خان (۱۳۱۵ ق). صفوة المصادر، نسخه الکترونیکی محفوظ در کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی قم به شماره بازیابی ۳۲۶/۱، چاپ سنگی، آگره: مطبعه بالکشن میسن پریس.
- محمد مصطفی خان (۱۲۷۰ ق). صفوة المصادر، نسخه الکترونیکی محفوظ در کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی

- قم به شماره بازیابی ۳۳۵۵، چاپ سنگی، حیدرآباد دکن: مطبعه نیاز دکن.
- محمد مصطفی خان (۱۲۷۰ ق). صفوة المصادر، نسخه الکترونیکی محفوظ در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی
- قم به شماره بازیابی ۳۳۶۲، چاپ سنگی، کانپور: مطبعه مصطفایی محمد مصطفی خان.
- محمد مصطفی خان (۱۳۱۵ ق). صفوة المصادر، نسخه الکترونیکی محفوظ در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی
- قم به شماره بازیابی ۳۲۶/۲، چاپ سنگی، کانپور: مطبعه رزاقی.
- محمد مصطفی خان [بی تا]. صفوة المصادر، نسخه الکترونیکی محفوظ در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی قم
- به شماره بازیابی ۲/۲۶۵۰، چاپ سنگی، لاهور: مطبعه هوپ پریس لاهور.
- ناتل خانلری، پرویز (۱۳۶۲). دستور زبان فارسی، تهران: توس.
- ندیمی هرندی، محمود (۱۳۹۸). جامع الفوائد (نوازش علی خان شیدا حیدرآبادی)، به اهتمام ثریا پناهی، مجموعه مقالات دستورنویسی در شبه قاره، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۳۳۹-۳۲۱.
- نوازش علی خان (شیدا) (۱۳۹۸). جامع الفوائد (دستور کهن فارسی)، تحقیق و تصحیح زهیر طیب، تهران: تراث اسلامی.
- نوازش علی خان حیدرآبادی (شیدا) (۱۴۰۰). تصحیح و تحلیل جامع الفوائد، مقدمه، تصحیح و تعلیقات سید حامد نقدی بیکی، تهران: جهاد دانشگاهی واحد علامه طباطبایی.
- نامعلوم [بی تا]. آمدنامه، نسخه الکترونیکی محفوظ در دانشگاه اصفهان به شماره بازیابی ۳۶۶۶، نسخه خطی محفوظ در کتابخانه گنج بخش (مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان) به شماره ۳۸۵۹، اسلام آباد: کتابخانه گنج بخش.

